

Έδω βρίσκεται ή μοναδική σημαίνουσα διαφορά. Υπάρχουν εκείνοι πού θεωρούν –όπως εγώ– ότι τά περιθώρια έλευθερίας πού παρέχει τό σύγχρονο καθεστώς δέν είναι υποπροϊόντα προερχόμενα από τίς έδω και αιώνες διαστρωματώσεις κινήματων αυτού του είδους: ότι χωρίς αυτά τά κινήματα τό καθεστώς όχι μόνο δέν θά είχε ποτέ παραγάγει αυτές τίς έλευθερίες, αλλά θά τίς είχε κάθε φορά διαμελίσει αμείλικτα (όπως συμβαίνει και σήμερα): τέλος, ότι ή ανθρωπότητα σίγουρα μπορεί κάτι καλύτερο. Και υπάρχουν εκείνοι πού πιστεύουν –σπάνια τολμούν νά τό πούν, εκτός βέβαια από τή «δεξιά», αλλά τά επιχειρήματα και οι συλλογιστικές τους σέ αυτό καταλήγουν– ότι ζούμε στην επίτελους εύρεθείσα μορφή τής ελεύθερης και δίκαιης πολιτικής κοινωνίας (βεβαίως, κάποιες μεταρρυθμίσεις απομένει νά γίνουν). Η συζήτηση αναγκαστικά σταματά σ' αυτό τό σημείο, κι ό καθένας κάνει τίς επιλογές του ή επιβεβαιώνει αυτές πού έχει ήδη κάνει.

Αλλά ακόμη κι έτσι αν είναι, ακόμη κι αν δεχόμασταν ότι ζούμε τό τέλος μιās περιόδου ιστορικής μέθης, πού ξεκίνησε για δεύτερη φορά πριν από όχτώ περίπου αιώνες στις πρώτες αστικές κοινότητες τής Δυτικής Ευρώπης, τό τέλος ενός όνειρου ελευθερίας και αυτοδιακυβέρνησης, αλήθειας και ύπευθυνότητας: ακόμη κι αν δεχόμασταν ότι σήμερα είμαστε σέ θέση ν' αναγνωρίσουμε μέ νηφάλιες αισθήσεις τήν επίτελους εύρεθείσα μορφή τής πολιτικής κοινωνίας, τήν όριστική αλήθεια τής ανθρωπίνης κατάστασης στό πρόσωπο του Πασκουά και του Φαμπιούς, του Έρνυ και του Λεοτάρ, του *Playboy* και των βιντεοκλίπ, τής πόπ-φιλοσοφίας και των «μεταμοντέρνων» συνονθυλευμάτων, ακόμη κι έτσι αν ήταν, θά ήταν άλλοπρόσαλλο σ' όλα αυτά τό «νόημα» του 1776 και του 1789, του 1871, του 1917 και του Μάη του '68. γιατί, ακόμη και σ' αυτό τό εφιαλτικό ένδεχόμενο, τό νόημα των παραπάνω γεγονότων ήταν ή δημιουργία άλλων δυνατοτήτων τής ανθρωπίνης ύπαρξης.

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ-ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΣ: Η ΚΟΝΙΟΡΤΟΠΟΙΗΣΗ*

Η κατάρρευση τής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διήρκεσε τρεις αιώνες. Δύο χρόνια άρκεσαν, χωρίς τή βοήθεια βαρβάρων εισβολέων, για νά εξαρθρωθεί ανεπανόρθωτα τό παγκόσμιο δίκτυο εξουσίας πού διηύθυνε ή Μόσχα, οι βλέψεις του για τήν παγκόσμια ήγεμονία, οι οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές σχέσεις πού τό συγκροτούσαν. Όσο κι αν ψάξουμε, δέν θά βρούμε ιστορικό ανάλογο κονιορτοποίησης ενός συστήματος, πού χτές ακόμα έμοιαζε μέ άτσάλινο φρούριο. Φάνηκε ξαφνικά ότι ό γρανιτένιος μονόλιθος συγκρατιόταν μέ σάλιο, ενώ ό τρόμος, οι φρικαλεότητες, τά ψέματα και οι παραλογισμοί πού αποκαλύπτονταν μέρα μέ τήν ήμέρα αποδεικνύονταν πιό άπίστευτα άπ' όσο είχαμε ποτέ καταγγείλει οι δριμύτεροι επικριτές από μäs.

Μαζί μέ τήν εξαφάνιση των μπολσεβίκων, για τούς όποιους δέν υπήρχε «άπόρθητο φρούριο» (Στάλιν), εξανεμίστηκε και τό νεφέλωμα του «μαρξισμού-λενισμού», πού, έδω και περισσότερο από μισόν αιώνα, έπαιξε σχεδόν παντού τόν ρόλο κυρίαρχης ιδεολογίας, σαγηνεύοντας τούς μέν, ύποχρεώνοντας τούς δε νά τοποθετηθούν σέ σχέση μ' αυτόν. Και τί γίνεται μέ τόν μαρξισμό, τήν «άξεπέραστη φιλοσοφία του καιρού μας» (Σάρτρ); Πάνω σέ ποιόν χάρτη, μέ ποιόν μεγεθυντικό φακό θ' ανακαλύψουμε έφεξής τή νέα «ήπειρο του ιστορικού ύλισμού», σέ ποιό παλιό-πωλείο θ' αγοράσουμε τό κοπίδι τής «έπιστημολογικής τομής» (Άλτουσέρ) πού είχε, υποτίθεται, χώσει στό χρονοντούλαπο τής μεταφυσικής τόν στοχασμό πάνω στην κοινωνία και τήν ιστορία, αντικαθιστώντας τον μέ τήν «έπιστήμη του Κεφαλαίου»; Μάλλον δέν χρειάζεται ν' αναφέρουμε ότι μάταια θά ψάχναμε νά βρούμε τήν παραμικρή σχέση ανάμεσα σέ όλα όσα λέει και κάνει

* Δημοσιεύτηκε στην έφημερίδα *Le Monde*, 24 και 25 Απριλίου 1990. Η σύνταξη είχε τότε αλλάξει τόν τίτλο σέ «Η κατάρρευση του μαρξισμού-λενισμού».

σήμερα ό κ. Γκορμπατσώφ και, όχι μόνο στή μαρξιστική-λενινιστική «ιδεολογία», αλλά και σέ όποιαδήποτε ιδέα.

Τό άπότομο τής κατάρρευσης μπορεί έκ τών ύστέρων νά φαίνεται αυτονόητο. Μήπως αυτή ή ιδεολογία δέν ήταν, άπό τά πρώτα κιόλας χρόνια τής κατάληψης τής έξουσίας άπό τούς μπολσεβίκους στή Ρωσία, σέ κατάφωρη αντίφαση μέ τήν πραγματικότητα —και μήπως ή πραγματικότητα, παρά τίς συνδυασμένες προσπάθειες τών κομμουνιστών, τών συνοδοιπόρων, άκόμα και του καθώς πρέπει Τύπου τών δυτικων κοινωνιων (πού στήν πλειονότητά του είχε καταπιεί άδιαμαρτύρητα τίς δίκες τής Μόσχας), δέν ήταν όρατή και άναγνωρίσιμη άπό όποιον ήθελε νά βλέπει και νά μαθαίνει; Θεωρούμενη καθαυτήν, μήπως δέν άποτελούσε τό άκρον άωτον τής άνακολουθίας και τής άσυναρτησίας;

Όλα αυτά όμως άπλώς δυσχεραίνουν τό αίνιγμα. Πώς και γιατί αυτό τό ικρίωμα μπόρεσε νά σταθεϊ τόσον καιρό; Ή έπαγγελία ριζικής άπελευθέρωσης του ανθρώπου, έγκαθίδρυσης μιās κοινωνίας «πραγματικά δημοκρατικής» και «έλλογης», πού επικαλείται τήν «έπιστήμη» και τήν «κριτική τών ιδεολογιων» —άλλά πραγματώνεται ως ή πιό προχωρημένη ως τώρα μορφή μαζικής δουλειας, τρόμου, «σχεδιασμένης» έξαθλίωσης, παραλογισμού, φέματος και σκοταδισμού—, πώς αυτή ή άνευ προηγουμένου ιστορική άπάτη μπόρεσε νά λειτουργήσει τόσα χρόνια;

Έχει όπόδ' ό μαρξισμός-λενινισμός έγκαταστάθηκε στήν έξουσία; ή άπάντηση μπορεί νά φανεί άπλή: ή δίψα τής έξουσίας και τό συμφέρον για μερικούς, ή τρομοκρατία για όλους. Δέν άρκει όμως ως άπάντηση, γιατί, άκόμα και σ' αυτές τίς περιπτώσεις, ή κατάληψη τής έξουσίας υπήρξε σχεδόν πάντοτε καρπός μιās σημαντικής λαϊκής κινητοποίησης. Έπίσης, ή άπάντηση δέν μάς πληροφορεί καθόλου για τή σχεδόν καθολική έλξη πού άσκησε. Ή διάλεύκανση αυτού του έρωτήματος θά άπαιτούσε τήν άνάλυση τής παγκόσμιας ιστορίας κατά τόν τελευταίο έναμιση αιώνα.

Άναγκαστικά θά περιοριστώ έδω σέ δύο παράγοντες. Κατ' άρχήν, ό μαρξισμός-λενινισμός έμφανίστηκε σάν συνέχιση και όριακή όλοκλήρωση του χειραφετητικού, δημοκρατικού και έπαναστατικού προτάγματος τής Δύσης. Έμφάνιση πού κέρδιζε σέ άξιοπιστία έπειδή για πολύν καιρό ήταν ό μόνος —πράγμα πού σήμερα όλοι τό ξεχνούν άνέμελα— πού φαίνονταν νά άντιστέκεται στά κάλλη του καπιταλισμού, μητροπολιτικού και άποικιακού.

Πίσω άπ' αυτό όμως ύπάρχει και κάτι άλλο, στο όποιο και έγκειται ή ιστορική του καινοτομία. Στήν έπιφάνεια, αυτό πού όνομάζουμε ιδεολογία: μιá λαβυρινθώδης «έπιστημονική θεωρία» —ή θεωρία του Μάρξ—, ικανή ν' άπασχολήσει ίσοβίως όρδές διανοουμένων· μιá άπλή εκλαϊκευμένη έκδοχή αυτής τής θεωρίας (τήν είχε ήδη διατυπώσει ό ίδιος ό Μάρξ), έπαρκούς έρμηνευτικής ισχύος για τούς άπλους πιστούς· τέλος, μιá «κρυμμένη» έκδοχή για τούς όντως μύστες, πού έμφανίστηκε μέ τόν Λένιν, ή όποια καθιστά τήν άπόλυτη έξουσία του Κόμματος υπέρτατο σκοπό και σημείο άρχιμήδειας στήριξης για τόν «ιστορικό μετασχηματισμό». (Δέν μιλω για τήν κορυφή τών Μηχανισμών, όπου ή άμιγής έμμονη ιδέα τής έξουσίας, σέ συνδυασμό μέ τόν άπόλυτο κυνισμό, κυριάρχησε άπό τήν έποχή του Στάλιν τουλάχιστον).

Έκείνο όμως πού δένει τό όλο οικοδόμημα δέν είναι οί «ιδέες» ούτε οί συλλογισμοί. Είναι ένα νέο φαντασιακό, πού άναπτύσσεται και μεταλλάσσεται σέ δύο στάδια. Στήν καθαυτό «μαρξιστική» φάση, σέ μιá έποχή διάλυσης τής παλιās θρησκευτικής πίστης, έχουμε, ως γνωστόν, τό φαντασιακό μιās έξωθρησκευτικής σωτηρίας. Τό πρόταγμα τής χειραφέτησης, τής έλευθερίας ως δραστηριότητας, του λαου ως άυτουργου τής ιστορίας του, άντιστρέφεται σέ μεσσιανικό φαντασιακό μιās κοντινής Γής τής Έπαγγελίας έγγυημένης άπό τό υποκατάστατο τής υπερβατικότητας πού παράγει ή έποχή: τήν «έπιστημονική θεωρία».¹

1. Σχετικά μέ τόν μεσσιανισμό, ό πατήρ J.-Y. Calvez καταφέρνει καιριο πλήγμα στον μαρξισμό, μέ όλη τή χριστιανική του καλή προαίρεση.

Στήν επόμενη φάση, τή λενινιστική, τό στοιχείο αυτό, χωρίς νά εξαφανιστεί, ώθείται όλο και περισσότερο σέ δεύτερο πλάνο από ένα άλλο: περισσότερο από τούς «νόμους τής Ιστορίας», τό Κόμμα, και ό αρχηγός του, ή πραγματική τους έξουσία, ή έξουσία, ή βία, ή ώμή βία γίνονται όχι μόνο οί έγγυητές αλλά και τά έσχατα σημεία γοητείας και προσήλωσης τών παραστάσεων και τών πόθων. Δέν πρόκειται μόνο για τόν φόβο τής βίας –πού είναι πραγματικός και πελώριος κάτω από τήν κομμουνιστική έξουσία–, αλλά για τή θετική έλξη πού ή βία άσκει στά ανθρώπινα όντα.

Άν δέν τό καταλάβουμε αυτό, δέν θά καταλάβουμε ποτέ τήν ιστορία του 20ού αιώνα, ούτε τόν ναζισμό, ούτε τόν κομμουνισμό. Στήν περίπτωση του κομμουνισμού, ή σύζευξη αυτού πού ό κόσμος θά ήθελε νά πιστέψει και τής βίας θ' αποδειχτεί για πολύν καιρό άκατανίκητη. Και μόνο από τή στιγμή πού ή βία δέν καταφέρει πιά νά επιβληθεί –Πολωνία, Άφγανιστάν–, πού γίνεται φανερό πώς ούτε τά άρματα ούτε οί ύδρογονοβόμβες τής Ρωσίας μπορούν νά «λύσουν» όλα τά προβλήματα, αρχίζει πράγματι ή υποχώρηση και τά διάφορα ρεύματα τής αποσύνθεσης ένώνονται στον Νιαγάρα πού κυλά από τό καλοκαίρι του 1988 (πρώτες διαδηλώσεις στη Λιθουανία).

Άκόμα και οί έντονότερες επιφυλάξεις απέναντι στον Μάρξ και οί ριζικότερες κριτικές του έργου του δέν αναιρούν τή σπουδαιότητά του ως στοχαστή, ούτε τό μεγαλείο τής προσπάθειάς του. Οί άνθρωποι θά στοχάζονται ακόμη πάνω στον Μάρξ ενώ θά κοπιάζουν για νά βρουν τά όνόματα τών κ.κ. φόν Χάιεκ και Φρίντμαν στά λεξικά. Τόν τεράστιο ρόλο του όμως στην πραγματική Ιστορία ό Μάρξ δέν τόν έπαιξε χάρη στο έργο του. Θά ήταν απλώς ένας άλλος Χόμπς, Μοντεσκιέ ή Τοκβίλ, αν δέν είχαν καταφέρει ν' άντλήσουν απ' αυτόν ένα δόγμα –και αν τά γραπτά

στη *Monde* τής 14ης Άπριλίου 1990. [Τόν επαινούσε διότι διέσωσε τή μεσσιανική έλπίδα.]

του δέν προσφέρονταν γι' αυτό. Και για νά προσφέρονται, θά πει πώς ή θεωρία του περιέχει κάτι παραπάνω.

Η (όφειλόμενη στον Ένγκελς) εκλαΐκευση πού θεωρεί σαν πηγές του Μάρξ τόν Χέγκελ, τόν Ρικάρτο και τούς Γάλλους «ουτοπικούς» σοσιαλιστές, αποκρύπτει τή μισή αλήθεια. Ο Μάρξ κληρονομεί επίσης και τό χειραφετητικό και δημοκρατικό κίνημα –έξ ού και ή γοητεία πού άσκούσε επάνω του, ως τό τέλος, ή Γαλλική Έπανάσταση και, στά νιάτα του, ή έλληνική πόλις και ό δήμος. Κίνημα χειραφέτησης, πρόταγμα άυτονομίας, πού αναπτύσσεται επί αιώνες στην Εύρώπη και φτάνει στην κορυφή σή του μέ τή Μεγάλη Έπανάσταση.

Όμως ή Έπανάσταση αφήνει ένα τεράστιο και διπλό έλλειμμα. Διατηρεί και μάλιστα όξύνει, παρέχοντάς της νέες βάσεις, τήν πελώρια άνισότητα όσον άφορά τήν πραγματική έξουσία μέσα στην κοινωνία, πού έχει τίς ρίζες της στις οικονομικές και κοινωνικές άνισότητες. Διατηρεί και ενισχύει τή δύναμη και τή γραφειοκρατική δομή του Κράτους, τό όποιο «έλέγχεται» επιφανειακά από ένα στρώμα επαγγελματιών «άντιπροσώπων», διαχωρισμένων από τό λαό.

Σέ αυτά τά έλλείμματα, καθώς και στην άπάνθρωπη διαβίωση στην όποία τούς εξαναγκάζει ό μέ κεραυνοβόλα ταχύτητα διαδιδόμενος καπιταλισμός, απαντά τό κίνημα τών εργατών πού γεννιέται τότε, στην Άγγλία και μετά στην ήπειρωτική Εύρώπη.

Τά σπέρματα τών σημαντικότερων ιδεών του Μάρξ πού άφορούν τόν μετασχηματισμό τής κοινωνίας –κυρίως τής ιδέας τής αυτοκυβέρνησης τών παραγωγών– δέν βρίσκονται στά γραπτά τών ουτοπικών σοσιαλιστών αλλά στις έφημερίδες και στην αυτοοργάνωση τών Άγγλων εργατών από τό 1810 ως τό 1840, πού προηγούνται κατά πολύ τών πρώτων κειμένων του Μάρξ. Έτσι, τό νεογέννητο εργατικό κίνημα εμφανίζεται ως ή λογική συνέχεια ενός δημοκρατικού κινήματος πού σταμάτησε στά μισά του δρόμου.

Τήν ίδια περίοδο όμως ένα άλλο πρόταγμα, ένα άλλο κοινωνικο-ιστορικό φαντασιακό καταλαμβάνει τή σκηνή: τό καπιταλι-

στικό φανταστικό, που μετασχηματίζει ταχύτατα την κοινωνική πραγματικότητα και φαίνεται αναμφισβήτητα προορισμένο να κυριαρχήσει τόν κόσμο. Αντίθετα με μία συγκεχυμένη προκατάληψη που εξακολουθεί να κυριαρχεί στις μέρες μας –θεμέλιο του σύγχρονου «φιλελευθερισμού»–, τό καπιταλιστικό φανταστικό βρίσκεται σέ ριζική αντίφαση μέ τό πρόταγμα χειραφέτησης και αὐτονομίας. Ἦδη τό 1906 ὁ Μάξ Βέμπερ κάγχαζε μέ τήν ιδέα ὅτι ὁ καπιταλισμός ἔχει ὅποιαδήποτε σχέση μέ τή δημοκρατία (και μπορούμε νά καγχάζουμε ἀκόμα μαζί του, σκεφτόμενοι τή Νότια Ἀφρική, τήν Ταϊβάν ἢ τήν Ἰαπωνία τοῦ 1870-1940, ἀκόμα και τοῦ σήμερα).

Τό ζητούμενο εἶναι νά ὑποταχτοῦν τά πάντα στήν «ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων»· οἱ ἄνθρωποι ὡς παραγωγοί και στή συνέχεια ὡς καταναλωτές ὀφείλουν νά ὑποτάσσονται ὀλοκληρωτικά σ' αὐτήν. Ἔτσι, ἡ ἀπεριόριστη ἐπέκταση τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχίας –ψευδοκυριαρχίας και ψευδοὀρθολογικότητας, ὅπως βλέπουμε σήμερα μέσ' ἀπό χίλια παραδείγματα– γίνεται ἡ ἄλλη μεγάλη φανταστική σημασία τοῦ νεότερου κόσμου, πού ἐνσαρκώνεται ἐντονα στήν τεχνική και τήν ὀργάνωση.

Εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεῖς τίς ὀλοκληρωτικές δυνατότητες αὐτοῦ τοῦ προτάγματος –στό δέ κλασικό καπιταλιστικό ἐργοστάσιο γίνονται ἡλίου φαινότρες. Ἄν ὁ καπιταλισμός δέν καταφέρνει αὐτή τήν ἐποχή, οὔτε και ἀργότερα, νά μετατρέψει τήν κοινωγία σ' ἕνα μεγάλο ἐνιαῖο ἐργοστάσιο, ὑποταγμένο σ' ἕνα και μόνο κέντρο διαταγῶν και σέ μία μοναδική λογική (πράγμα πού θα ἐπιχειρήσουν ἀργότερα νά κάνουν μέ τόν δικό τους τρόπο ὁ ναζισμός και ὁ κομμουνισμός), αὐτό ὀφείλεται βέβαια στήν ἀντιπαλότητα και στούς ἀνταγωνισμούς ἀνάμεσα στις καπιταλιστικές ὀμάδες και τά καπιταλιστικά ἔθνη –ἀλλά κυρίως στήν ἀντίσταση πού τοῦ προβάλλουν ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τό δημοκρατικό κίνημα στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας και οἱ ἐργατικοὶ ἀγῶνες στό ἐπίπεδο τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἡ κακή ἐπίδραση πού θά δεχθεῖ τό χειραφετητικό πρόταγμα τῆς

αὐτονομίας ἀπό τό καπιταλιστικό φανταστικό τῆς τεχνικῆς και ὀργανωτικῆς ὀρθολογικότητας, πού ὑποτίθεται ὅτι ἐξασφαλίζει τήν αὐτόματη «πρόοδο» τῆς Ἱστορίας, δέν θά ἀργήσει (ἐμφανίζεται ἤδη μέ τόν Σαῖν-Σιμόν). Ὁ θεωρητικός ἐκφραστής ὄμως, και ὁ κύριος αὐτουργός τῆς διείσδυσης τῶν ιδεῶν περὶ κεντρικοῦ ρόλου τῆς τεχνικῆς, τῆς παραγωγῆς και τῆς οἰκονομίας μέσα στό ἐργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα, θά εἶναι ὁ Μάρξ. Ἔτσι, ὀλοκληρη ἡ Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, χάρη σέ μία ἀναδρομική προβολή τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος, θά ἐρμηνευτεῖ ἀπό τόν Μάρξ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων –ἐξέλιξης πού «ἐγγυᾶται», ἐκτός ἀπρόοπτης καταστροφῆς, τή μελλοντική μας ἐλευθερία.

Ἡ πολιτική οἰκονομία, μετά ἀπό κατάλληλη ἐπεξεργασία, ἐπιστρατεύεται γιά νά καταδειχτεῖ τό «ἀναπόφευκτο» πέρασμα στόν σοσιαλισμό –ὅπως ἡ ἐγγελιανή φιλοσοφία, «ξαναστημένη στά πόδια τῆς», γιά νά ἀποκαλύψει ἕνα λόγο πού δουλεύει μυστικά μέσα στήν Ἱστορία, ὁ ὀποῖος ἔχει πραγματωθεῖ μέσα στήν τεχνική και ἐγγυᾶται τήν τελική συμφιλίωση ὄλων και τοῦ καθενός μέ τόν ἑαυτό του. Οἱ προσδοκίες ἀποκάλυψης, παλιές ὄσο και ἡ Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, θά ἔχουν στό ἐξῆς μιάν ἐπιστημονική «θεμελίωση», πού συμβαδίζει ἀπόλυτα μέ τό φανταστικό τῆς ἐποχῆς. Στό προλεταριάτο, τήν «ἔσχατη τάξη», θά ἀνατεθεῖ ἡ ἀποστολή τοῦ σωτήρα, πού ὄμως οἱ πράξεις του θά ὑπαγορεύονται ἀναγκαστικά ἀπό τίς «πραγματικές συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς» του, οἱ ὀποῖες, μέ τή σειρά τους, διαμορφώνονται ἀκατάπαυστα ἀπό τή δράση τῶν οἰκονομικῶν νόμων, ἀναγκάζοντάς το νά λυτρώσει τήν ἀνθρωπότητα λυτρώνοντας τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του.

Σήμερα ἔχουμε τήν τάση νά ξεχνᾶμε μέ ἐξαιρετική εὐκολία τήν τεράστια ἐρμηνευτική δύναμη πού διαθέτει ἡ μαρξιστική ἀντίληψη, ἀκόμα και στις πιό χυδαῖες ἐκδοχές τῆς. Ἀποκαλύπτει και καταγγέλλει τίς φενάκες τῆς φιλελεύθερης ἱδεολογίας, δείχνει πῶς ἡ οἰκονομία λειτουργεῖ πρὸς ὄφελος τοῦ κεφαλαίου και τοῦ κέρδους (πράγμα πού ἀνακαλύπτουν, ἄφωνοι, ἐδῶ και εἴκοσι χρόνια οἱ Ἀμερικανοὶ κοινωνιολόγοι), προβλέπει τήν παγκό-

σμια εξάπλωση και τή συγκέντρωση του κεφαλαίου.

Γιά περισσότερο από έναν αιώνα, οι οικονομικές κρίσεις διαδέχονται ή μία τήν άλλη με κανονικότητα οίονει φυσικού φαινομένου, παράγοντας εξαθλίωση, ανεργία, παράλογη καταστροφή του πλούτου. Ή σφαγή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ή μεγάλη ύφεση του 1929-1933, ή άνοδος των φασισμών μπορούν να κατανοηθούν, εκείνη τήν εποχή, μόνον ως περίττανες έπαληθεύσεις των συμπερασμάτων του μαρξισμού -ή αύστηρότητα των συλλογισμών που όδηγούν στά συμπεράσματα δέν μετράει και πολύ, μπροστά στή συντριπτική μάζα των γεγονότων.

Ύπό τήν πίεση όμως των συνεχών έργατικών αγώνων, ό καπιταλισμός αναγκάστηκε ν' αλλάξει. Από τό τέλος κιόλας του 19ου αιώνα, ή «εξαθλίωση» (άπόλυτη ή σχετική) διαφεύστηκε από τήν άνοδο των πραγματικών ήμερομισθίων και τή μείωση του χρόνου έργασίας. Ή διεύρυνση των έσωτερικών αγορών χάρη στην αύξηση τής μαζικής κατανάλωσης γίνεται σταδιακά συνειδητή στρατηγική των κυρίαρχων στρωμάτων και, μετά τό 1945, οί κεύσανές πολιτικές θά εξασφαλίσουν όπως όπως μία κατά προσέγγιση πλήρη άπασχόληση.

Ανάμεσα στή μαρξιστική θεωρία και στην πραγματικότητα των πλούσιων χωρών ανοίγεται μία άβυσσος. Θεωρητικές όμως άκροβασίες, που θά φανούν να δικαιώνονται από τά έθνικά κινήματα στίς πρώην άποικίες, θά μεταθέσουν στίς χώρες του Τρίτου κόσμου και στής «γής τούς κολασμένους» τόν ρόλο του οικοδόμου του σοσιαλισμού, που ό Μάρξ είχε άποδώσει, με περισσότερη άληθοφάνεια, στό βιομηχανικό προλεταριάτο των προηγμένων χωρών.

Αναμφίβολα, τό μαρξιστικό δόγμα βοήθησε αφάνταστα τούς ανθρώπους να πιστέψουν -άρα, ν' αγωνιστούν. Όπως όμως δείχνουν οί χώρες όπου ό μαρξισμός είχε μικρή διεισδυτικότητα (για παράδειγμα οί άγγλοσαξονικές), ό μαρξισμός δέν ήταν ή αναγκαία συνθήκη των αγώνων, οί όποιοι άλλαξαν τήν κατάσταση των έργατων και τόν ίδιο τόν καπιταλισμό· τό δέ τίμημα που πληρώθηκε ύπηρεξε βαρύτατο.

Τό ότι ή παράξενη αυτή άλχημεία, που συνδύαζε τήν (οικονομική) «έπιστήμη», μιάν όρθολογιστική μεταφυσική τής ιστορίας και μιάν εξωθησικευτική έσχατολογία, άσκησε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα τόσο ισχυρή έλξη, όφείλεται στό ότι ανταποκρινόταν στή δίψα για βεβαιότητα και στην έλπίδα μιάς σωτηρίας, που δέν τήν έγγυόνταν οί ευθραυστες και άβέβαιες ανθρώπινες δραστηριότητες αλλά κάτι πολύ πιο πάγιο: οί «νόμοι τής ιστορίας». Εισήγγε έτσι στό έργατικό κίνημα μιά ψευδοθησικευτική διάσταση, που έγκυμονούσε τίς καταστροφές του μέλλοντος. Ταυτόχρονα, εισήγγε επίσης τήν τερατώδη έννοια τής όρθοδοξίας. Και έδω πάλι, τό (ιδιωτικό) φθέγμα του Μάρξ: «δέν είμαι μαρξιστής», δέν βαραίνει πολύ σέ σύγκριση με τήν πραγματικότητα. Όποιος μιλά για όρθοδοξία, μιλά αναγκαστικά για έντεταλμένους φύλακες τής όρθοδοξίας, ιδεολογικούς και πολιτικούς έπιτετραμμένους, και επίσης για δαιμονοποίηση των αίρετικών.

Συνδυαζόμενη με τήν ακατάσχετη ροπή των μοντέρνων κοινωνιών προς τή γραφειοκρατικοποίηση, ή όποία από τά τέλη κιόλας του 19ου αιώνα διεισδύει στό ίδιο τό έργατικό κίνημα και τό κατακυριεύει, ή όρθοδοξία συμβάλλει έντονα στην συγκρότηση Κομμάτων-Έκκλησιών. Όδηγεί επίσης στην άπόλυτη σχεδόν στείρωση του στοχασμού. Ή «έπαναστατική θεωρία» μετατρέπεται σέ ταλμουδικό σχολιασμό των ίερών κειμένων, ένω, μπροστά στίς κολοσσαίες έπιστημονικές, πολιτιστικές, καλλιτεχνικές άνατροπές που συσσωρεύονται από τό 1890 και μετά, ό μαρξισμός παραμένει άφωνος ή τό πολύ πολύ τίς χαρακτηρίζει προϊόντα τής παρακμάζουσας μπουρζουαζίας. Ένα κείμενο του Λούκατς και δυό-τρεις φράσεις του Τρότσκι και του Γκράμσι δέν άρχουν για ν' άκυρώσουν αυτήν τή διάγνωση.

Όμολογη και παράλληλη είναι ή μεταβολή που έπιφέρει ό μαρξισμός σέ όσους συμμετέχουν στό κίνημα. Κατά τό μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα ή έργατική τάξη των χωρών που έκβιομηχανίζονται αυτοσυγκροτείται, μαθαίνει γράμματα και καλλιεργείται από μόνη της, αναδεικνύει έναν τύπο άτομου που

έχει εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του, στην κρίση του, πού μορφώνεται όσο μπορεί, σκέφτεται με τό δικό του τό μυαλό, δέν έγκυαταλείπει ποτέ τήν κριτική σκέψη. Ο μαρξισμός, οικειοποιούμενος τό εργατικό κίνημα, αντικαθιστά αυτό τό άτομο μέ τόν αγωνιστή πού έχει κατηχηθεί σ' ένα ευαγγέλιο, πού πιστεύει στην όργάνωση, στή θεωρία και στους άρχηγούς πού τήν κατέχουν και τήν έρμηνεύουν, έναν αγωνιστή πού τείνει νά τούς ύπακούει άνευ όρων, νά ταυτίζεται μαζί τους και δέν μπορεί, τίς περισσότερες φορές, νά σπάσει αυτή τήν ταύτιση παρά μόνο καταρρέοντας ό ίδιος.

Μερικά από τά στοιχειά του μορφώματος πού θά όνομαστει άργότερα όλοκληρωτισμός είναι ήδη παρόντα στον μαρξισμό: κληρονομημένη από τόν καπιταλισμό φαντασίωση του απόλυτου έλέγχου, όρθοδοξία, φετιχισμός τής όργάνωσης, ιδέα τής «ιστορικής αναγκαιότητας», πού μπορεί νά δικαιολογήσει τά πάντα στό όνομα τής τελικής σωτηρίας. Θά ήταν όμως παράλογο ν' αποδώσουμε στον μαρξισμό —και ακόμα περισσότερο στον ίδιο τόν Μάρξ— τή γέννηση του όλοκληρωτισμού, όπως κάνουν εύκολα και δημαγωγικά διάφοροι έδω και έξήντα χρόνια. Ο μαρξισμός βρίσκει έξίσου τήν προέκτασή του στον λενινισμό όσο και στην σοσιαλδημοκρατία (άριθμητικά δέ περισσότερο στην δεύτερη), για τήν όποία μπορεί κανείς νά πει τά πάντα, εκτός από τό ότι είναι όλοκληρωτική, και ή όποία δέν δυσκολεύτηκε νά βρει στον Μάρξ όλα τά απαραίτητα χωρία για νά ασκήσει τήν πολεμική της έναντίον του μπολσεβικισμού πού είχε καταλάβει τήν έξουσία.

Ο άληθινός δημιουργός του όλοκληρωτισμού είναι ό Λένιν. Οί έσωτερικές αντιφάσεις του προσώπου δέν θά είχαν ιδιαίτερη σημασία, αν δέν αποδείκνυαν γι' άλλη μία φορά πόσο παράλογες είναι οί «όρθολογικές» εξηγήσεις τής ιστορίας. Μαθητευόμενος μάγος πού όρκίζεται στό όνομα τής «έπιστήμης» και μόνο, άπάνθρωπος και άναμφιβήτητα άνιδιοτελής και ειλικρινής, έξαιρετικά διαυγής για τούς αντιπάλους του και τυφλός για τόν έαυ-

τό του, άνοιχοδομεί τόν τσαρικό κρατικό μηχανισμό μόλις τόν κατέστρεψε και διαμαρτύρεται γι' αυτή τήν άνοιχοδόμηση, συγκροτεί γραφειοκρατικές έπιτροπές για νά παλέψει έναντίον τής γραφειοκρατίας πού ό ίδιος τροφοδοτεί, και εμφανίζεται τελικά από τή μία ως ό άποκλειστικός σχεδόν άυτοργός μιας τεράστιας άνατροπής και από τήν άλλη σαν έρμαιο τής δίνης των γεγονότων.

Όμως σ' αυτόν όφείλεται ή δημιουργία του θεσμού χωρίς τόν όποϊον ό όλοκληρωτισμός είναι άδιανόητος και πού σήμερα σωριάζεται σε έρείπια: τό όλοκληρωτικό κόμμα, τό λενινιστικό κόμμα, ταυτόχρονα ιδεολογική Έκκλησία, στρατός αγωνιστών, κρατικός μηχανισμός εν σπέρματι κι όταν ακόμα μετριώνται στά δάχτυλα, εργοστάσιο όπου ό καθένας έχει τή θέση του στα πλαίσια μιας άκαμπτης ιεραρχίας κι ενός άυστηρού καταμερισμού τής εργασίας.

Ο Λένιν θά συνθέσει αυτά τά στοιχειά, πού από πολύν καιρό είναι όλα παρόντα αλλά σκόρπια, και θά προσδώσει νέο νόημα στό σύνολο πού θ' άποτελέσουν. Η όρθοδοξία και ή πειθαρχία θά όδηγηθούν στα άκρα (ό Τρότσκι θά καμαρώσει για τήν παρομοίωση του μπολσεβίκικου κόμματος μέ τό τάγμα των Ίησουιτών) και θά έπεκταθούν σε διεθνή κλίμακα.²

2. Αξίζει, για τίς νεότερες γενιές, νά θυμίσουμε μερικούς από τούς «21 όρους» πού υιοθέτησε τό δεύτερο Συνέδριο τής Γ' Διεθνούς (17 Ιουλίου - 7 Αυγούστου 1920): «1. Όλα τά όργανα του Τύπου πρέπει νά συντάσσονται από σίγουρους κομμουνιστές... Ό τύπος και όλες οί εκδοτικές ύπηρεσίες πρέπει νά είναι έντελώς ύποταγμένοι στην Κεντρική Έπιτροπή... - 9. Αυτοί οί κομμουνιστικοί πυρήνες —στά συνδικάτα, κ.λπ.— πρέπει νά είναι τελείως ύποταγμένοι στό σύνολο του Κόμματος... - 12. ...Στη σημερινή περίοδο όπου μαίνεται ό εμφύλιος πόλεμος, τό Κομμουνιστικό Κόμμα θά μπορέσει νά παίξει τόν ρόλο του μόνο αν είναι οργανωμένο μέ τόν πιό συγκεντρωτικό τρόπο, αν είναι άποδεκτή μια σιδερένια πειθαρχία πού άγγίζει τά όρια τής στρατιωτικής πειθαρχίας, και αν ό κεντρικός του όργανισμός διαθέτει μεγάλες έξουσίες, αν ή έξουσία πού άσκει δέν άμφισβητείται και αν άπολαμβάνει τήν όμόφωνη

Ἡ ἀρχή «ὅποιος δέν εἶναι μαζί μας πρέπει νά ἐξοντώνεται» θά ἐφαρμοσθεῖ ἀνελέητα. Τά σύγχρονα μέσα τῆς Τρομοκρατίας θά ἐπινοηθοῦν, θά ὀργανωθοῦν καί θά ἐφαρμοστοῦν μαζικά. Κυρίως δέ ἐμφανίζεται καί καθιερώνεται, ὄχι πιά ὡς προσωπικό γνώρισμα ἀλλά ὡς κοινωνικο-ιστορικός καθορισμός, ἡ ἔμμονη ἰδέα τῆς ἐξουσίας, ἡ ἐξουσία γιά τήν ἐξουσία, ἡ ἐξουσία ὡς αὐτοσκοπός, μέ κάθε τίμημα καί ἀδιάφορα ὡς πρός τόν σκοπό. Τό ζητούμενο δέν εἶναι πιά ἡ ἀπόκτηση τῆς ἐξουσίας ὥστε νά ἐπιτευχθοῦν συγκεκριμένες ἀλλαγές, ἀλλά νά ἐπιτευχθοῦν οἱ ἀλλαγές ἐκεῖνες πού θά ἐπιτρέψουν τήν παραμονή στήν ἐξουσία καί τήν ἀδιάλειπτη ἐνίσχυσή της. Ὁ Λένιν τό 1917 γνωρίζει ἕνα μόνο πράγμα: πῶς ἔφθασε ἡ στιγμή γιά νά πάρει τήν ἐξουσία καί πῶς αὔριο θά ἔναι πολύ ἀργά.

Γιά νά τήν κάνει τί; Δέν τό ξέρει, καί θά τό πει: «Οἱ δάσκαλοι μας δέν μᾶς εἶπαν δυστυχῶς πῶς θά χτίσουμε τόν σοσιαλισμό». Ἀργότερα θά πει ἐπίσης: «Ἄν χρειαστεῖ ἕνας θερμιδὸρ, θά τόν κάνουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι». Πού σημαίνει: «Ἄν χρειαστεῖ, γιά νά κρατήσουμε τήν ἐξουσία, νά ἀντιστρέψουμε τελείως τήν πολιτική μας, θά τό κάνουμε». Καί πράγματι θά τό κάνει, ἐπανειλημμένα (στή συνέχεια ὁ Στάλιν θά ἀναγάγει αὐτή τήν τέχνη στήν ἀπόλυτη τελειότητά της). Μοναδικό σταθερό σημεῖο πού διατηρεῖται ἀνελέητα μέσα στίς πύο ἀπίστευτες ἀλλαγές πλεύσης: ἡ ἀπεριόριστη ἐπέκταση τῆς δύναμης τοῦ Κόμματος, ἡ μετατροπή ὄλων τῶν θέσμων, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τό Κράτος, σέ ἀπλές ἐργαλει-

ἐμπιστοσύνη τῶν ἀγωνιστῶν. - 13. Τά Κ.Κ. τῶν χωρῶν ὅπου οἱ κομμουνιστές ἀγωνίζονται νόμιμα πρέπει νά προβαίνουν σέ περιοδικές ἐκκαθαρίσεις τῶν ὀργανώσεών τους, ὥστε ν' ἀπομακρύνουν ἀπό τίς τάξεις τους τά ἰδιοτελῆ καί μικροαστικά στοιχεῖα... - 15. Ὁ κανόνας εἶναι, τά προγράμματα τῶν κομμάτων πού ἀνήκουν στήν Κομμουνιστική Διεθνή νά ἐπικυρώνονται ἀπό τό Διεθνές Συνέδριο ἢ ἀπό τήν Ἐκτελεστική ἐπιτροπή [δική μου ὑπογράμμ., Κ.Κ.]... - 16. Ὅλες οἱ ἀποφάσεις τῶν Συνεδρίων τῆς Κ.Δ., ὅπως κι οἱ ἀποφάσεις τῆς Ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς [ὑπογρ. δική μου], εἶναι ὑποχρεωτικές γιά ὄλες τίς χώρες πού ἀνήκουν στήν Κ.Δ.»

ἀκές ἀποφύσεις του καί τελικά ἡ ἀξίωση ὄχι ἀπλῶς τό Κόμμα νά διευθύνει τήν κοινωνία ἢ ἔστω καί νά μιᾶ ἐν ὀνόματί της, ἀλλά νά γίνεῖ στήν οὐσία του ἡ ἴδια ἡ κοινωνία.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τό σχέδιο αὐτό θ' ἀποκτήσει τήν ἀκραία καί παρανοϊκή μορφή του ἐπί Στάλιν. Ἀντίστοιχα, ἡ ἀποτυχία του θ' ἀρχίσει κι αὐτή νά γίνεῖται φανερή μετά τόν θάνατό του. Ὁ ὀλοκληρωτισμός δέν εἶναι μιά ἀμετακίνητη οὐσία: ἔχει μιά ἱστορία, πού δέν μπορούμε νά τήν ξαναγράψουμε ἐδῶ. Πρέπει ὅμως νά θυμίσουμε πῶς τό κεντρικό της μοτίβο εἶναι ἡ ἀντίσταση τῶν ἀνθρώπων καί τῶν πραγμάτων στή φαντασίωση τῆς ἀπόλυτης ἀπορρόφησης τῆς κοινωνίας καί τῆς ὀλοσχεροῦς διάπλασης τῆς ἱστορίας ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ Κόμματος.

Ὅσοι ἀρνοῦνταν ὅτι ἰσχύει ἡ ἔννοια τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ ἐπανέρχονται στό θέμα σήμερα, θεωρώντας ὅτι ἡ θέση τους διακαίωνεται ἀπό τήν κατάρρευση τοῦ καθεστώτος (μέ αὐτήν τή λογική, κανένα ἱστορικό καθεστῶς δέν θά εἶχε ποτέ ὑπάρξει), ἢ ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶχε συναντήσει ἐσωτερικές ἀντιστάσεις.³ Προφανῶς, οἱ ἐπικριτές συμερίζονταν καί αὐτοί τή φαντασίωση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ: ὁ ὀλοκληρωτισμός θά μπορούσε καί θά ὄφειλε νά εἶναι, μέ ὄλες τίς θετικές καί τίς ἀρνητικές συνέπειες, αὐτό πού ἰσχυριζόταν ὅτι ἦταν: ἕνας μονόλιθος χωρίς ρωγμές. Δέν ἦταν αὐτό πού ἰσχυριζόταν ὅτι εἶναι. Συνεπῶς δέν ἦταν, ἀπλῶς.

Ὅσοι ὅμως ἐξέτασαν σοβαρά τό ρωσικό καθεστῶς δέν ἐπέσαν ποτέ θύματα αὐτῆς τῆς ὀφθαλμαπάτης. Ὑπογράμμισαν πάντοτε καί ἀνέλυσαν τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις καί τίς ἀντινομίες του.⁴ Ἀδιαφορία καί παθητική ἀντίσταση τοῦ πληθυσμοῦ: σαμποτάζ καί ὑπεξαίρεση τῆς βιομηχανικῆς καί ἀγροτικῆς παραγωγῆς: βαθιά ἀνορθολογικότητα τοῦ συστήματος ἀπό τή δική

3. Βλ. γιά παράδειγμα τίς βιβλιοκρισίες τοῦ S. Ingerflohms στό *Liber* τοῦ Μάρτη τοῦ 1990.

4. Σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, ἄσκησα κριτική ἀπό τό 1946 καί συνεχίζω. Βλ. Ἡ γραφειοκρατική κοινωνία, τόμ. 1 καί 2, ἐκδ. Ὑψίλον.

του οπτική γωνία, λόγω της παραληρηματικής γραφειοκρατικοποίησης του, των αποφάσεων που λαμβάνονταν ανάλογα με τις ιδιοτροπίες του αθένητη ή της κλίμακας που είχε καταφέρει να επιβληθεί· καθολική συνωμοσία του ψεύδους, που είχε καταστεί δομικό γνώρισμα του συστήματος και προϋπόθεση επιβίωσης των ατόμων, από τους ζέκ ως τα μέλη του πολιτικού γραφείου. Όλα αυτά επιβεβαιώθηκαν με έκτυφλωτικό τρόπο από τα γεγονότα που συνέβησαν μετά το 1953 και τις πληροφορίες που δέν έπαφσαν να φτάνουν: έξεγέρσεις των ζέκ στα στρατόπεδα άμέσως μετά τον θάνατο του Στάλιν, άπεργίες στο Άνατολικό Βερολίνο τον Ιούνιο του 1953, έκθεση Χρουστσώφ, πολωνική και ούγγρική επανάσταση τό 1956, τσεχοσλοβάκινο κίνημα τό 1968 και πολωνέζικο τό 1970, άνθηση της λογοτεχνίας των διαφωνούντων, έκρηξη στην Πολωνία τό 1980 που περιήγαγε τή χώρα σε άκυβερνησία.

Μετά τήν άποτυχία των άσυνάρτητων μεταρρυθμίσεων του Χρουστσώφ ή νέκρωση που διάβρωνε τό σύστημα και δέν του άφηνε άλλη επιλογή από τή φυγή προς τον ύπερεξοπλισμό και τήν έξωτερική έξάπλωση είχε γίνει έξόφθαλμη, κι όπως έγγραφα τό 1981, δέν μπορούσε πιά να γίνεται λόγος για «κλασικό» ολοκληρωτισμό.⁵

Είναι επίσης άληθές ότι τό καθεστώς δέν θά είχε καταφέρει να επιβιώσει επί έβδομήντα χρόνια άν δέν είχε μπορέσει να δημιουργήσει σημαντικά στηρίγματα μέσα στην κοινωνία, από τήν ύπερπρονομιούχα γραφειοκρατία ως τά στρώματα που τό ένα μετά τό άλλο εύεργετήθηκαν από τήν «κοινωνική άνοδό» τους· κυρίως, άν δέν είχε δημιουργήσει έναν τύπο συμπεριφοράς και έναν ανθρωπολογικό τύπο ατόμου κυριευμένο από άπάθεια και κυνισμό και μέ μοναδική του μέριμνα τίς άπειροελάχιστες και πολύτιμες βελτιώσεις τίς όποιες μπορούσε να επιφέρει στην

5. «Οί μοίρες του ολοκληρωτισμού», στο *Χώροι του Άνθρώπου*, έκδ. Ύψιλον.

ιδιωτική του φωλιά, μετά από πολλές πονηριές και δολοπλοκίες.

Στό τελευταίο αυτό σημείο πέτυχε κατά τό ήμισυ, όπως δείχνει ή φυβερή βραδύτητα των λαϊκών αντιδράσεων στην ίδια τή Ρωσία, ακόμα και μετά τό 1985. Άλλά και άπέτυχε κατά τό ήμισυ. Αυτό τό βλέπουμε παραδόξως καλύτερα, στους κόλπους του ίδιου του κομματικού μηχανισμού. Όταν ή πίεση των περιστάσεων (πολωνικό και άφγανικό άδιέξοδο, πίεση του άμερικανικού επανεξοπλισμού ενώ από τή μεριά της Ρωσίας αυξανόταν ή τεχνολογική και οικονομική καθυστέρηση, άνικανότητα να διατηρήσει μακροχρόνια τήν παγκόσμια ύπερεξάπλωσή της) έκανε φανερό πως ή «στρατοκρατική» εξέλιξη, που είχε κυριαρχήσει επί Μπρέζνιεφ, γινόταν μακροπρόθεσμα άνέφικτη, μπόρεσε να αναδυθεί στους κόλπους του μηχανισμού και γύρω από έναν άσυνήθιστα επιδέξιο ήγέτη, μία «μεταρρυθμιστική» ομάδα αρκετά σημαντική ώστε να επιβληθεί και να επιβάλει μία σειρά από άλλαγές που κανείς δέν μπορούσε να φανταστεί λίγο πίο πριν – ανάμεσά τους και τήν επίσημη πράξη θανάτου της έξουσίας του ενός κόμματος, που συντάχθηκε στις 13 Μαρτίου 1990. Τό μέλλον τους είναι άπολύτως άδηλο, αλλά οί συνέπειές τους είναι ήδη μή άναστρέψιμες.

Όπως ό ναζισμός, έτσι και ό μαρξισμός-λενινισμός μάς επιτρέπει ν' αναμετρήσουμε τήν τρέλα και τήν τερατωδία που είναι ικανός να επιδείξει ό άνθρωπος, και τή σαγήνη που του άσκει ή ώμή βία. Περισσότερο από τον ναζισμό, ό μαρξισμός-λενινισμός δείχνει τήν ικανότητά του να άπατάται, να αντίστρέφει τίς πίο άπελευθερωτικές ιδέες στο αντίθετό τους, να τίς κάνει έργαλεία μίας έξαπάτησης δίχως όρια.

Καθώς γκρεμίζεται, ό μαρξισμός-λενινισμός μοιάζει να θάβει κάτω από τά συντρίμια του τόσο τό πρόταγμα της άυτονομίας όσο και τήν ίδια τήν πολιτική. Στην Άνατολή, τό ενεργό μίσος των ύπέστησαν τους οδηγεί να άπεμπολουν κάθε πρόταγμα διαφορετικό από τό φιλελεύθερο καπιταλιστικό μοντέλο. Στη Δύση, ή πεποίθηση των πληθυσμών ότι ζούν κάτω από τό λιγότε-

ρο άσχημο δυνατό καθεστώς θά ενισχυθεί και θά οξύνει τήν ολί-
σθησή τους μέσα στην άνευθυνότητα, τήν άποφυγή τών πολι-
τικῶν ζητημάτων και τόν περιορισμό στην «ιδιωτική» σφαίρα
(προφανώς λιγότερο «στερημένη»* παρά ποτέ).

Όχι πώς οί πληθυσμοί αυτοί έχουν πολλές ψευδαισθήσεις.
Στίς Ήνωμένες Πολιτείες ο Λή Άτγώτερ, πρόεδρος του κόμματος
των Ρεπουμπλικάνων, μιλώντας για τόν κυνισμό του πληθυσμού,
λέει: «Ο άμερικανικός λαός είναι πεπεισμένος ότι ή πολιτική και
οί πολιτικοί είναι άναξιόπιστοι· ότι τά μέσα ενήμερωσης και οί
δημοσιογράφοι είναι άναξιόπιστοι· ότι ή οργανωμένη θρησκεία
είναι άναξιόπιστη, ότι ή big business είναι άναξιόπιστη· ότι τά με-
γάλα συνδικάτα είναι άναξιόπιστα».⁶ Όλα όσα ξέρουμε για τή
Γαλλία δείχνουν τό ίδιο πνεύμα. Πολύ περισσότερο όμως από τίς
άπόψεις βαραίνει ή πραγματική συμπεριφορά. Οί άγῶνες ένα-
ντίον του συστήματος, ακόμα και οί άπλές αντιδράσεις, τείνουν
νά εξαφανιστούν. Όστόσο ο καπιταλισμός άλλαξε και έγινε ελα-
φρώς εσωτερικός μόνο χάρη στους οικονομικούς, κοινωνι-
κούς και πολιτικούς άγῶνες που σημαδεύουν τήν πορεία δύο
αίωνων. Ένας καπιταλισμός διαμελισμένος από τίς συγκρούσεις
και υποχρεωμένος ν' αντιμετώπισει μιάν ισχυρή εσωτερική αντι-
πολίτευση· και ένας καπιταλισμός που άσχολείται μόνο με λόμπι
και με συντεχνίες και πού μπορεί με τήν ήσυχία του νά χειραγω-
γει τούς ανθρώπους και νά τούς εξαγοράζει μ' ένα καινούργιο
ψευδοπροϊόν κάθε χρόνο, είναι δύο έντελώς διαφορετικά κοινω-
νικο-ιστορικά ζῶα. Η πραγματικότητα τό αποδεικνύει καθημε-
ρινά.

Η τερατώδης ιστορία του μαρξισμού-λενινισμού δείχνει τί δέν

* Λογοπαίγνιο στηριζόμενο στη διπλή έννοια τής λέξης «privée» (= «ιδιωτική» - «στερημένη»). (σ.τ.μ.)

6. *International Herald Tribune*, 19 Απριλίου 1990. Μετέφρασα ως «boniment» τό *baloney*, του οποίου άκριβέστερο αντίστοιχο θά ήταν τό «foutaise» ή «connerie». [Στά έλληνικά τό αποδίδουμε ως άναξιόπιστο (σ.τ.μ.)].

μπορεί και τί δέν πρέπει νά είναι ένα κίνημα χειραφέτησης. Δέν
μās δίνει σε καμιά περίπτωση τό δικαίωμα νά συμπεράνουμε ότι
ο καπιταλισμός και ή φιλελεύθερη ολιγαρχία κάτω από τό καθε-
στώς τών όποιών ζούμε ενσαρκώνουν τό λυμένο έπιτέλους μυ-
στήριο τής ανθρώπινης ιστορίας. Τό πρόταγμα τής άπόλυτης κυ-
ριαρχησης (που ο μαρξισμός-λενινισμός τό κληρονόμησε από τόν
καπιταλισμό και πού, και στίς δύο περιπτώσεις, μετατρέπεται
στό αντίθετό του) είναι ένα παραλήρημα. Αυτό δέν σημαίνει πώς
πρέπει νά ύφιστάμεθα τήν ιστορία μας σαν πεπρωμένο. Η αντί-
ληψη που θεωρεί ως *tabula rasa* ό,τι ύπάρχει σήμερα είναι μιά
τρέλα που οδηγεί στο έγκλημα. Δέν συνεπάγεται όμως ότι πρέ-
πει νά παραιτηθούμε από τό στοιχείο που όρίζει τήν ιστορία μας
από τόν καιρό τής αρχαίας Ελλάδας, και πού ή Εύρώπη του
έδωσε νέες διαστάσεις: έμεις οί ίδιοι φτιάχνουμε τούς νόμους
και τούς θεσμούς μας. θέλουμε τήν άτομική και συλλογική μας
άυτονομία, και αυτή τήν άυτονομία μόνο έμεις μπορούμε και
οφείλουμε νά τήν περιορίζουμε. Ο όρος «ισότητα» χρησίμευσε
ως προκάλυμμα σ' ένα καθεστώς όπου οί πραγματικές ανισότη-
τες ήταν στην πραγματικότητα χειρότερες απ' ό,τι στον καπιτα-
λισμό. Δέν μπορούμε ώστόσο νά ξεχνάμε ότι πολιτική έλευθερία
δέν ύπάρχει χωρίς πολιτική ισότητα και πώς ή ισότητα είναι αδύ-
νατη όταν ύπάρχουν και μάλιστα εντείνονται τεράστιες ανισότη-
τες οικονομικής δύναμης, ή όποία μεταφράζεται άμεσα σε πολι-
τική έξουσία. Η ιδέα του Μάρξ ότι θά μπορούσαμε νά εξαλεί-
ψουμε και τήν άγορά και τό νόμισμα είναι μιά άσυνάρτητη ουτο-
πία. Η διαπίστωση αυτή δέν οδηγεί στην επικρότηση τής παντο-
δυναμίας του χρήματος ούτε στο νά πιστέψουμε στην «όρθολο-
γικότητα» μιάς οικονομίας, ή όποία δέν έχει καμιά σχέση με
μιάν άληθινή άγορά και μοιάζει όλο και περισσότερο με πλανητι-
κό καζίνο. Τό ότι δέν ύπάρχει κοινωνία χωρίς παραγωγή και κα-
τανάλωση δέν σημαίνει ότι πρέπει ν' αναγορεύσουμε αυτές τίς
δύο δραστηριότητες σε έσχατους σκοπούς τής ανθρώπινης
ίπαρξης - αυτό που άποτελεί σήμερα τήν πραγματική ουσία του
«άτομικισμού» και του «φιλελευθερισμού».

Αυτά είναι μερικά από τα συμπεράσματα στα όποια πρέπει να οδηγήσει ή διπλή εμπειρία της κονιορτοποίησης του μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ καί τῆς ἐξέλιξης τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ. Δέν εἶναι τά συμπεράσματα στα όποια θά καταλήξει ή κοινή γνώμη αὔριο κιόλας. Ὅταν ὅμως κατακάτσει ὁ κουρνιαχτός, σέ αὐτά θά πρέπει νά καταλήξει ή ἀνθρωπότητα, ἐκτός κι ἂν συνεχίσει τήν πορεία της πρὸς ἕναν ὄλο καί πιό ἀπατηλό στόχο πού, ἀργά ἢ γρήγορα, θά συντριβεί πάνω στα φυσικά ὄρια τοῦ πλανῆτη, ἂν δέν καταρρεύσει νωρίτερα, κάτω ἀπό τό βάρος τῆς ἀνυπαρξίας νοήματος πού τόν χαρακτηρίζει.

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΚΕΝΟ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΜΥΘΟ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ*

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ: Ἡ ἀπόφαση νά γίνει ὁ πόλεμος [τοῦ Κόλπου] ἀγνόησε κατάφωρα τούς μακροπρόθεσμους παράγοντες, δηλαδή τόν κίνδυνο νά μεγαλώσει κι ἄλλο τό πολιτιστικό, κοινωνικό, πολιτικό καί φαντασιακό χάσμα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς δυτικές χῶρες καί στόν ἀραβικό κόσμο.

ΕΝΤΓΚΑΡ ΜΟΡΕΝ: Μποροῦμε τώρα πιά νά κάνουμε μιὰ πρώτη ἀναδρομή. Ὁ πόλεμος αὐτός ἔγινε σέ μιὰ περιοχή ὅπου ὄλα τά προβλήματα εἶναι ὄχι μόνο ἀλληλεξαρτώμενα, ἀλλά συμπλέκονται τό ἕνα μέ τό ἄλλο μέ πολλαπλούς γόρδιους δεσμούς. Γι' αὐτό ή σκέψη μου ἦταν, καί πρὶν ἀλλά καί στή διάρκεια τοῦ πολέμου, ὅτι ή κύρια διαχωριστική γραμμή δέν ἦταν ἀνάμεσα σέ εἰρημιστές καί φιλοπόλεμους ἀλλά ἀνάμεσα σέ ὅσους ἤθελαν νά λύσουν τούς γόρδιους δεσμούς καί σέ ὅσους ἤθελαν ἀπλῶς νά πλήξουν τό Ἰράκ τοῦ Σαντάμ καί ν' ἀποφύγουν τό παλαιστινιακό πρόβλημα.

Τό πρόβλημα σήμερα εἶναι νά δοῦμε ἂν ὁ πόλεμος ἔκοψε μέ τό σπαθί τούς γόρδιους δεσμούς, ἂν τούς μπερδεψε περισσότερο ἢ ἂν δίνει τή δυνατότητα νά λυθοῦν οἱ πιό πολύπλοκοι. Εἶναι σημαντικό τό ὅτι ὁ πόλεμος ἦταν σύντομος, δέν χρησιμοποίησε οὔτε τά ἀέρια οὔτε τήν τρομοκρατία, ὅτι δέν γενικεύτηκε, ὅτι δέν ἔφτασε στα ἄκρα, ἀφοῦ ὁ Μπούς δέν ὤθησε τήν ἐπίθεση ὡς τή Βαγδάτη, καί τέλος ὅτι ἐπιτρέπει στόν ἱρακινό λαό νά ἀντιδρᾷ ἀπορρίπτοντας τόν Σαντάμ Χουσεῖν. Ἔτσι ἀποφεύχθηκαν, πρὸς μεγάλη μας ἀνακούφιση, οἱ ἀλυσιδωτές καταστροφές πού θά εἶχε προκαλέσει ἕνας παρατεταμένος καί ἀμείλικτος πόλεμος.

* Συζήτηση μέ τόν Edgar Morin, πού δημοσιεύτηκε στήν ἐφημερίδα *Le Monde* τῆς 19ης Μαρτίου 1991.